

O POKAZATELJIMA ZA PLANIRANJE SEOSKOG RAZVITKA

ruža first-dilić

institut za društvena
istraživanja sveučilišta
u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

U istraživanjima (usporednih) promjena u selu i gradu najčešće se koriste polarni tipovi seoske nasuprot urbaniziranoj zajednici. Pri tom se pojmom »seoske zajednice« označuje onaj društveni pod/sustav u kome su osnovni društveni procesi i odnosi obilježeni osobenostima tzv. seljačkog načina života. Postojeće su definicije seoske zajednice nedovoljno precizne, jer se zasnivaju na grupnim obilježjima koja proizlaze iz različitog mjesta stanovanja, dok su individualna obilježja (posebice sociopsihologijska i kulturna) zanemarena.

Autorica iznosi nekoliko primjera operacionalizacije indikatora ruralnosti i agrarnosti iz strane i domaće znanstvene literature. Otuda zaključuje da se empirijskim istraživanjima seoskih područja, a posebice samih naselja, prenaplašava prostornost na račun društvenosti. A seosko područje, kao ni gradsko, nije tek statistički ili pravni skup činjenica i aktivnosti. Ono je prije svega skup društvenih odnosa čija se ruralnost može utvrditi tek dovođenjem u vezu strukturalnih s globalnim elementima kroz koje se ovi fenotipovi organiziraju.

primljeno veljače 1984.

1. uvodno

—> Seoska je privreda po prirodi stvari temeljena na zemlji, zemljišnom vlasništvu i obiteljskim organizacijskim okvirima. Poljoprivrednik neposredno, zajedno sa članovima svoje obitelji, radi na obiteljskom zemljoposjedu, čime osigurava osnovu življenja cijele obitelji.

No društvenom podjelom rada između sela i grada, te između primarnog sektora i ostalih sektora nacionalne ekonomije razvitak i napredak seoskih područja, privrede i stanovništva sve manje ovisi isključivo o proizvodnosti u poljoprivredi. Bolje življenje seoskih stanovnika, posebice privatnih poljoprivrednika, te integracije ruralnih sredina u globalno društvo mogući su jedino takvom politikom obradovanja, zapošljavanja i rada, koja je »otvorena« prema drugim zanimanjima.

2. selo kao objekt i/ili kao subjekt razvitka

Ukoliko bi pojam društvenog razvitka, pa onda i njegova planiranja, trebalo da postane značajan i za seoske stanovnike, kao neposredne sudionike u tom planiranju s obzirom na doprinos ruralnog razvitka globalnome, valjalo bi imati jasnu predodžbu o sadržaju seoskog planiranja. Naime, pojmovi »ruralni« i »razvitak« bez značenja su za seoske stanovnike, ukoliko se procesom ruralnog razvitka ne unaprijede svi njihovi životni uvjeti (a ne samo ekonomski).

Razvitak se može odrediti kao ostvarivanje ubrzanog ekonomskog rasta, kako bi se povećala kvaliteta života brojnih stanovnika i ostvarili globalni politički ciljevi. Otuda slijedi da je ruralni razvitak proces kojim se unapređuje gospodarski, društveni, socijalni i politički život stanovnika određenog ruralnog područja, užega (sela) ili širega (regije).¹⁾

Sam pojam »ruralnosti« ili »seoske pripadnosti« — dakle socijalnog prostora kojega razvitak valja planirati — moguće je odrediti s pomoću triju međusobno povezanih obilježja: 1. (dominantnog) zanimanja, 2. gustoće naseljenosti i 3. podjele rada.²⁾ Na toj se osnovi seoskim područjem smatra ono u kojemu prevladava poljoprivredničko zanimanje, nizak stupanj naseljenosti u danom prostoru te slabo razučena društvena podjela rada (s relativno jednostavnom društvenom strukturom).

No valja imati na umu da je razlikovanje »seoskoga« nasuprot »gradskoga« društva, »seoske« nasuprot »gradske« privrede metodološki proizvod samih društvenih istraživača, kako bi mogli proučavati uspješnost razvitka tzv. seoskih prostora i poljoprivrede.³⁾ Dosad su brojni sociolozi nastojali teorijskim promišljanjem doći do sociološke definicije ruralnosti. Pri tom su se kao ključne pokazale dvije činjenice: prvo, suprotstavljenost seoskoga ostalom prostoru društva, i drugo, izbor indikatora za mjerenje seoske pripadnosti i ruralnog razvitka.

Selo se ni u kojem slučaju ne može smatrati pukim objektom društvenog mijenjanja. Procesi koji dovode do preobražaja sela daleko su složeniji, i neprihvatljivo je smatrati ih tek izvanjskim činiocem, usmjerenim na mijenjanje seoske zajednice, koju se percipira kao statičku. Drugim riječima, seoski se prostor i njegova struktura, i u njemu postojeći društveni odnosi, (više) ne mogu promatrati, niti teorijski promišljati, a još manje društvenom akcijom razvojno usmjeravati — izdvojeno od ostalog društva. Povezanost »socijetalnoga« i »ruralnoga« proizlazi iz prostorne raspoređenosti stanovnika jednog društva (u »seoska« i »gradska« područja), što je sastavni dio općih društvenih procesa koji se temelje na određenom ekonomskom poretku.⁴⁾

1) J. M. Lawas: »Concepts and Strategies of Rural Development«. U: D. A. Rola (Ed.): **Integrated Rural Development: Problems and Issues**. Quezon City, Management Education Council University of Philippines, 1979, str. 18.

2) Isto, str. 18.

3) Usp. o tome pobliže napis J. H. Coopa: »Rural Sociology and Rural Development« (**Rural Sociology**, 37/1972, br. 4, str. 519).

4) Ova je povezanost »seoskog« i »društvenog« mutatis mutandis izvedena iz povezanosti »urbano« i »društvenog«. Usp. C. G. Pickvance, Ed.: **Urban Sociology: Critical Essays**. London, Tavistock, 1976.)

Nerijetko planeri i donosioci političkih odluka stoje na stanovištu da će se moderniziranjem (velikih) gradova koristi modernizacije same po sebi prenositi iz gradskih središta u seoske prostore. Očekivalo se da će se prostorne nejednakosti ispraviti s napretkom industrije i infrastrukture u velikim gradskim centrima (a da se pri tom o društvenima nije vodilo računa), tako da bi se raskorak između gradskih centara i seoske periferije smanjio i postupno nestao. Ovakav model po svome konačnom ishodu »uravnoteženog« razvitka, u kojem svi ekonomski procesi automatski donose optimalni rast, polazi od pretpostavke da se u takvu razvojnom modelu inače zanemareni seoski prostor razvija zahvaljujući usputnoj koristi od urbanog napretka zbog samosposobnosti da, oslanjanjem na vlastite snage, ostvari napredak. To međutim, vodi razvojnom dualizmu u seoskome (ali i gradskom) prostoru. Naime, zbog nepostojanja po cilju diferenciranog razvojnog plana, temeljenog na stvarnim potrebama i mogućnostima nekog lokaliteta, razvijaju se ona domaćinstva/gospodarstva koja se više-manje lako mogu tehnologijski inovirati, i čiji se članovi mogu obrazovati i opremiti za modernu poljoprivrednu proizvodnju, da bi se proizvodno specijalizirali za tržište, koji ostvaruju pretpostavke za socijalnu sigurnost i sl., dok stagniraju u proizvodnom smislu oni koji to objektivno nisu u mogućnosti, pa su prisiljeni posezati za dopunskim izvorima privređivanja izvan obiteljskog gospodarstva i sela — i izvan poljoprivrede.

3. ruralno-urbane razlike kao pokazatelji seoskog razvitka

Pojam »seoski« može se shvatiti na različite načine, no obično se seoski koristi kao antonim gradskome. Kao dihotomni, ovi pojmovi čine osnovu za demografsku klasifikaciju, te se u tom smislu koriste u pojpsima stanovništva.

U analizama ruralnog razvitka najraširenije je korištenje tzv. **ruralno-urbane varijable**, koja kazuje o razlikama između sela i grada, a izražava se i utvrđuje na dvije analitičke razine: individualnoj — pojedinačno kao jedinica analize, i grupnoj — zajednica (lokalna ili šira) kao jedinica analize.

Ukoliko se kao osnova razlikovanja između seoske i gradske zajednice uzima je d a n indikator, to je gotovo uvijek neki od kvantitativnih demografskih pokazatelja. Najčešća je osnova (prije svega statističkog) razlikovanja veličina naselja, koja se operacionalizira brojem stanovnika.⁵⁾ To vodi dihotomnom razlikovanju »sela« od »grada«, ili pak trihotomnom razlikovanju »sela«, »mješovitog naselja« i »grada«, kao različitih, pa čak i međusobno suprotstavljenih zajednica života i rada, zanemarujući pri tome empirijski utvrdljive prijelazne oblike. U nas razvitak sela prema gradu teče po kontinuumu: salaš — zaselak poljoprivrednih gospodarstava — zaselak naselja — gradić — veliki grad. Svaki pomak naprijed na ovom kontinuumu uvjetovan je smanjenjem poljoprivrednog stanovništva i razmjernim porastom udjela osoba zaposlenih izvan poljoprivrede kao djelatnosti i obiteljskog gospodarstva kao mjesta rada, odnosno organizacijskog proizvodnog oblika.

5) O. D. Duncan, A. J. Reiss, Jr.: *Social Characteristics of Urban and Rural Communities*. New York, John Wiley and Sons, 1956; L. F. Shnoren: »The Statistical Measurement of Urbanization and Economic Development«. *Land Economy*, 1961. br. 37, str. 229—245.

Kako se uvjeti života neprestano mijenjaju, nužna je teorijska reinterpretacija usvojenih pojmova i provjera usvojenoga metodološkog pristupa, posebice takva čije su odrednice mehanički procesi i kvantifikabilni podaci. Stoga je opravdanije opredijeliti se za nekoliko indikatora ruralno-urbane varijable, a moguće je pri tome jedan indikator odrediti osnovnim u odnosu na ostale.

Najčešće se kombiniraju demografski i ekonomijski pokazatelji. Tako se npr. za osnovu razlikovanja između seoske i gradske zajednice uzima profesionalna struktura i dominantna proizvodnja jedne sredine.⁶⁾ Iz te osnovne razlike proizlaze i sve ostale ruralno-urbane razlike, pa distinktivna demografska obilježja nisu uzrok nego posljedica ekonomskih razlika između sela i grada, a utvrdljive su razlike kvantitativne.

U istraživanjima usporednih promjena u selu i gradu i njihova međutjecaja nerijetko se koriste polarni tipovi seoske i urbanizirane zajednice, odnosno društvene organizacije koji se međusobno razlikuju po nizu indikatora.⁷⁾ Pojmom seoske zajednice označuje se sustav u kojemu su osnovni društveni procesi i odnosi obilježeni osobitostima seljačkog načina života, kao što su: život u selu kao ekološkoj jedinici, prostorna p/odvojenost od ostalog društva, lokaliziranost društvenih interesa, poljoprivreda kao temeljno zanimanje, obiteljsko gospodarstvo kao egzistencijalna osnova obitelji, primarnost (tj. neposredovanost) međuljudskog odnošenja, srodničko i susjedsko uzajamno ispomaganje kao temeljni oblik društvene solidarnosti.

S druge se strane pojmom urbanizirane zajednice određuje način života kojega obilježava složena podjela rada i specijalizacija, sekundarna interakcija, visoki stupanj pismenosti i obrazovanosti, jedinstvenost seoskog i gradskog obrazovnog sistema te univerzalnost društvenog poretka.

No sve su te definicije seoske zajednice u odnosu na gradsku u stanovitoj mjeri proizvoljne, jer se zasnivaju isključivo na grupnim obilježjima — znači onima koja proizlaze iz različitosti mjesta stanovanja (selo-grad). Doduše, cijeli niz ekonomskih, demografskih, stambenih i drugih obilježja jedne populacije pokazuje značajne ruralno-urbane razlike, od kojih su neke historijske (npr. fertilitet, pismenost i obrazovnost, dohodovni disparitet), a neke novije (npr. opremljenost domaćinstva i gospodarstva trajnim dobrima). Mjesto stanovanja tek je jedno od obilježja, i ne smije mu se pridavati veći značaj negoli individualnim obilježjima, kao što su dob, spol, etnička pripadnost, vjera, bračno stanje, društveno-ekonomski položaj i sl.

4. primjeri operacionalizacije obilježja ruralnosti (i agrarnosti)

Za potrebe razvojnog planiranja u nas i u svijetu kontinuirano se radi na unapređivanju sustava statističkog praćenja, među ostalim

6) Usp. L. F. Shnore: »The Rural-Urban Variable: An Urbanite Perspective«. *Rural Sociology*, 1966. br. 31, str. 131—143; P. A. Sorokin, C. C. Zimmerman: *Principles of Rural-Urban Sociology*. New York, Henry Holt, 1929.

7) L. Taylor, A. R. Jones, Jr.: *Rural Life and Urbanized Society*. New York, Oxford University Press. 1964.

i kroz obuhvatnije razvijanje pokazatelja razvojnih procesa. Pri tome se pod i n d i k a t o r o m razumijeva numerička mjera ili skup numeričkih mjera koje upućuju na stanje i promjene u vremenu i prostoru pojedinih aspekata ili područja društvenog života, odnosno pojedinih dijelova društvene strukture. No u području socijalnih indikatora nije riječ samo o razvijanju određenih kvantitativnih metoda nego o integriranju društvene teorije i podataka, kako bi se utvrdilo što treba mjeriti, ukoliko se želi razumjeti i objasniti pojedine društvene procese.

Ekonomski indikatori prethode razvijanju ekonomskih modela razvitka, a socijalni indikatori — modelima društvenog razvitka. Najčešće se oni koriste zajednički, kako bi se kroz međudonos izabranih ekonomskih i socijalnih pokazatelja mogli ponuditi modeli razvoja različitih društvenih podsustava, koji se pak mogu interpretirati u odnosu na cjelinu. Stvar je izbora potom (ovisno o cilju) koji će se od alternativnih socioekonomskih razvojnih planova odabrati u pojedinoj situaciji.

U jednom od svojih programa razvojnog planiranja u poljoprivredi i proizvodnji hrane te unapređenju života seoskih stanovnika, FAO je predložio sustav ekonomskih i socijalnih indikatora.⁸⁾ Riječ je o 104 ekonomska i 20 socijalnih indikatora, koji su grupirani ovako:

1. Ekonomski indikatori:

- 1.1. opći položaj poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji
- 1.2. stopa porasta proizvodnje u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu
- 1.3. stopa rasta poljoprivredne proizvodnje i njezinih dijelova
- 1.4. stopa porasta udjela u bruto domaćoj proizvodnji
- 1.5. važnost ribarstva i šumarstva za razvitak poljoprivrede
- 1.6. proizvodnost zemljišta
- 1.7. stočni fond i produktivnost u stočarstvu
- 1.8. sredstva za proizvodnju i njihova produktivnost
- 1.9. irigacija
- 1.10. modernizacija poljoprivrednog sektora
- 1.11. poljoprivredne službe i infrastruktura
- 1.12. poljoprivredna struktura
- 1.13. korištenje zemljišta
- 1.14. trgovina i cijene

2. Socijalni indikatori:

- 2.1. prosječna razina prehrane i standarda života
- 2.2. nejednakost u raspodjeli hrane
- 2.3. indikator siromaštva
- 2.4. ovisnost stanovništva o poljoprivredi i međusektorska raspodjela ljudskog rada i radne snage
- 2.5. opseg nezaposlenosti i nepotpune zaposlenosti
- 2.6. indikatori dohotka i produktivnosti
- 2.7. opći indikatori ovisnosti

Prema ovom predlošku ekonomski su indikatori neposredno povezani s ekonomskim aktivnostima u poljoprivrednom sektoru, dok socijalni pokazuju zadovoljavanje nekih od osnovnih ciljeva FAO-a. Svi su ovi indikatori kvantifikabilni i moguće ih je prikupiti statističkim popisima stanovništva i domaćinstava, odnosno godišnjim sta-

8) FAO: Statistics Advisory Committee of Experts, Sixth Session (October 1973): "Toward a Work Programme of Economic and Social Indicators Pertaining to Food and Agriculture". ESS: SAC (73) 3.

tističkim praćenjima (anketama). Ovako koncipirani, usporedivi su na međunarodnoj razini i na nacionalnim podrazinama. No ipak ne govore mnogo o kvalitativnim aspektima života seoskog stanovništva.

Analizirajući »inovativno ponašanje i osobne stavove«, W. Ogionwo služio se slijedećim indikatorskim sklopovima:⁹⁾

1. Socioekonomski položaj seoskih područja:

- 1.1. poljoprivreda
  - 1.1.1. tradicionalni sustav posjedovanja zemlje
    - stjecanje i raspolaganje prava na zemlju
    - grupna i individualna prava na zemlju
  - 1.1.2. tradicionalna poljoprivreda i prihodi
- 1.2. tržišnost i transport
- 1.3. radna snaga i pokretljivost
- 1.4. javni radovi i javne službe
  - 1.4.1. elektrificiranost
  - 1.4.2. vodovodna mreža
  - 1.4.3. rekreacijske usluge
  - 1.4.4. komunikacijske mogućnosti
- 1.5. druga socioekonomska obilježja
  - 1.5.1. dohodak
  - 1.5.2. zdravstvo
  - 1.5.3. obrazovanje

2. Ljudski činioci modernizacije

- 2.1. ekonomski status poljoprivrednika
  - 2.1.1. bruto dohodak gospodarstva
  - 2.1.2. obrađene površine pod žitaricama
  - 2.1.3. veličina posjeda
- 2.2. društveni položaj poljoprivrednika
  - 2.2.1. razina obrazovanja
  - 2.2.2. standard života
  - 2.2.3. socijalna participacija
  - 2.2.4. informiranost (kontakti)
  - 2.2.5. mobilnost
  - 2.2.6. dob
- 2.3. sociopsihološka obilježja ličnosti
  - 2.3.1. fatalizam
  - 2.3.2. tradicionalizam
  - 2.3.3. devijantnost
  - 2.3.4. familizam
  - 2.3.5. spremnost na promjene
  - 2.3.6. nacionalnost

U samome procesu operacionalizacije pokazatelji iz grupe 1.1. bili su »mjereni« analizom sadržaja, iz grupa 1.2. do 1.5. te 2.1. i 2.2. mjereni su jednostavnim numeričkim postupcima, dok su na one iz grupe 2.3. primijenjene vrijednosti skale da bi se dobio složeni indeks kao neposredni numerički izraz psiholoških dimenzija poljoprivrednika.

V. Trninić, utvrđujući strukturu i ekonomski položaj domaćinstava i gospodarstava, služio se sustavom ekonomskih indikatora, koje je prema njihovoj prirodi dijelio na: a) s v o d n e (odnose se na izabranu jedinicu — član obitelji, aktivni član domaćinstva, hektar zemljišta, uvjetno grlo i sl.) i b) r e l a t i v n e (udio jedne kvalitete u drugoj).

9) W. Ogionwo: *Innovative Behavior and Personal Attitudes. A Case Study of Social Change in Nigeria*. Cambridge, Mass., Schenkman Publishing Company, Inc., 1978. VII—143 str.

Klasificirao ih je u slijedećih osam osnovnih skupina: I. opskrbljenost osnovnim sredstvima; II ulaganja u osnovna sredstva; III. tržišnost gospodarstva, IV. indeks specijalizacije; V. karakter ekonomije domaćinstva; VI. dohodak; VII. zaduženost gospodarstva u odnosu na ugovorene obveze; VIII. ekonomičnost proizvodnje gospodarstva. U nastavku je, međutim, te grupe razradio u pojedinačne pokazatelje, koji u određenim kombinacijama daju zbirni indikator. Evo predložene indikatorske mreže.¹⁰⁾

1. Vrijednost osnovnih sredstava koja se koriste u poljoprivrednoj proizvodnji i drugim djelatnostima gospodarstva i domaćinstva
  - 1.1. Osnovna sredstva gospodarstva
    - 1.1.1. građevine
    - 1.1.2. voćnjaci i vinogradi
    - 1.1.3. poljoprivredna oprema (strojevi, sprave, alat)
    - 1.1.4. stoka
  2. Broj uvjetnih grla stoke
  3. Nova ulaganja
  4. Prihodi
    - 4.1. Prihodi gospodarstva
      - 4.1.1. djelatnost gospodarstva
      - 4.1.2. bruto vrijednost proizvodnje gospodarstva
      - 4.1.3. neto vrijednost proizvodnje gospodarstva
    - 4.2. Prihodi domaćinstva
  5. Vrijednost prodane proizvodnje gospodarstva
  6. Godišnje obveze gospodarstva po kreditima
  7. Godišnji troškovi amortizacije
  8. Troškovi
    - 8.1. Direktni troškovi u naturi
    - 8.2. Troškovi u novcu
    - 8.3. Godišnji troškovi amortizacije
    - 8.4. Izdvajanja iz dohotka
    - 8.5. Raspodjela dohotka
  9. Dohodak

Svaki je od tih pokazatelja sadržajno obrazložen, odnosno pobrojeno je sve »ono« što on obuhvaća, a tamo gdje je to autor smatrao potrebnim, izriječom je ukazao na moguće isključenje pojedinih sadržajnih elemenata.

U nas se u istraživanjima utvrđuju i koriste ona obilježja seoske pripadnosti koja su u razvojnom smislu suprotstavljena gradskoj pripadnosti. Mnoga su istraživanja sela upravo imala za cilj utvrditi različna obilježja seoskog načina života u odnosu na gradski, nerijetko se opredjeljujući za ekonomske pokazatelje kao jedne ili barem kao dominantne.

Najčešće se razlike između strukturalnih obilježja seoskoga i gradskoga stanovništva utvrđuju uspoređujući njihove demografske, obrazovne, ekonomske, socijalne, političke i druge strukture, polazeći pri tom od činjenice (povijesno utvrđenog) neravnomjernog razvitka gradskih i seoskih područja, a što se iskazuje i kroz razlike u njihovoj socijalnoj i kvalifikacijskoj strukturi.

Razlike između strukturalnih obilježja seoskoga i gradskog stanovništva moguće je metodologijski uspješno utvrditi s pomoću grupa

10) V. Trninić: **Ekonomika seljačkih gazdinstava**. Sarajevo, NIRO »Zadruge«, 1981, str. 59 i 60—68.

indikatora koje su selekcionirali i klasificirali D. Breznik i K. Jončić (doduše, s drugom namjerom, ali su zbog svoje obuhvatnosti primjenjive, mutatis mutandis, na gotovo svaku analizu).¹¹⁾

1. Demografski indikatori:

- 1.1. Natalitet
  - 1.1.1. Distribucija živorođene djece po starosti majke
  - 1.1.2. Distribucija živorođene djece po bračnom stanju majke
  - 1.1.3. Distribucija živorođene djece po obrazovanju majke
  - 1.1.4. Distribucija živorođene djece po nacionalnosti
  - 1.1.5. Distribucija živorođene djece po redu rođenja
- 1.2. Fertilitet
  - 1.2.1. Starost žena
  - 1.2.2. Broj živorođene djece
  - 1.2.3. Odnos između broja djece stare 0—4 godine i broja svih žena starih 15—49 (15—44) godina
  - 1.2.4. Diferencijalni fertilitet žena (po starosti, obrazovanju i sl.)
- 1.3. Mortalitet
  - 1.3.1. Opća stopa mortaliteta
  - 1.3.2. Specifične stope mortaliteta (Po starosti, spolu i dr.)
  - 1.3.3. Srednje trajanje života
  - 1.3.4. Smrtnost dojenčadi
  - 1.3.5. Odnos između broja umrle dojenčadi i broja živorođenih
  - 1.3.6. Uzrok smrti
  - 1.3.7. Bračno stanje umrlih
  - 1.3.8. Socioekonomske karakteristike umrlih (prema izboru)
- 1.4. Reprodukcijska stopa
  - 1.4.1. Neto stope reprodukcije
  - 1.4.2. Prosječno trajanje sukcesivnih generacija
  - 1.4.3. Model stanovništva
- 1.5. Nupcijalitet
  - 1.5.1. Učestalost sklapanja braka
  - 1.5.2. Celibat
  - 1.5.3. Prosječna starost nevjeste pri sklapanju (prvog) braka
  - 1.5.4. Prosječna starost mladoženje pri sklapanju (prvog) braka
  - 1.5.5. Maloljetnički brakovi
  - 1.5.6. Nevjenčane zajednice
  - 1.5.7. Učestalost ponovnih brakova
  - 1.5.8. Profesionalna homogamija
  - 1.5.9. Endogamija
- 1.6. Divorcijalitet
  - 1.6.1. Ukupna stopa razvoda
  - 1.6.2. Specifične stope razvoda braka (po starosti, spolu i dr.)
  - 1.6.3. Koeficijenti razvedenosti (po starosti, spolu i dr.)
  - 1.6.4. Prosječna starost žene pri razvodu (prvog) braka
  - 1.6.5. Prosječna starost muža pri razvodu (prvog) braka
- 1.7. Migracije
  - 1.7.1. Koeficijent emigracije (po starosti, spolu i dr.)
  - 1.7.2. Koeficijent imigracije (po starosti, spolu i dr.)
  - 1.7.3. Migracijski saldo
  - 1.7.4. Pravci migracija
  - 1.7.5. Preseljavanje prema tipu naselja
- 1.8. Socijalna mobilnost stanovništva
- 1.9. Profesionalna mobilnost stanovništva

2. Ekonomski indikatori:

- 2.1. Bruto društveni proizvod (BDP)
- 2.2. Bruto društveni proizvod per capita
- 2.3. Prosječna godišnja stopa rasta BDP u postocima
- 2.4. Industrijska proizvodnja
- 2.5. Poljoprivredna proizvodnja
- 2.6. Osnovna sredstva društvene privrede
- 2.7. Prosječna godišnja stopa rasta zaposlenosti

11) Breznik, D.; Jončić, K.: »Utvrđivanje i izrada socio-ekonomskih indikatora za nacionalnosti u Jugoslaviji«. Stanovništvo, Beograd, XVII—XIX/1979—1981, br. 1—4, 1—4, 1—4, str. 20—51.

- 2.8. Postotak nezaposlenih
- 2.9. Postotak nezaposlenih na 1.000 radnika
- 2.10. Postotak zaposlenih u industriji
- 2.11. Postotak gradskog u ukupnom stanovništvu
- 2.12. Postotak poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu
- 2.13. Postotak poljoprivrednog aktivnog u ukupnom aktivnom stanovništvu
- 2.14. Razina osobnog dohotka po radniku
- 2.15. Stopa salda preseljavanja na 1.000 stanovnika
- 2.16. Postotak zaposlenih žena u ukupnom zaposlenom stanovništvu

3. Socijalni indikatori:

- 3.1. Izdaci za društvene i javne službe per capita (u dinarima):
  - ukupno
  - obrazovanje
  - zdravstvo
- 3.2. Broj stanovnika na jednog liječnika
- 3.3. Broj stanovnika na jednu bolesničku postelju
- 3.4. Broj izgrađenih stanova na 1.000 stanovnika
- 3.5. Prosječan stambeni prostor (u m²) per capita, prema tipu naselja
- 3.6. Prosječna godišnja potrošnja žitarica po stanovniku (u kg)
- 3.7. Prosječna godišnja potrošnja mesa po stanovniku (u kg)
- 3.8. Prosječna godišnja potrošnja šećera po stanovniku (u kg)
- 3.9. Prosječna potrošnja masnoće po stanovniku
- 3.10. Prosječno dnevno kalorija po stanovniku (od toga: postotak kalorija životinjskog porijekla)

4. Indikatori procesa obrazovanja:

- 4.1. Broj škola
- 4.2. Broj učenika i studenata
- 4.3. Broj učitelja, nastavnika i profesora (po razinama obrazovanja)
- 4.4. Pismenost stanovništva starog 10 godina i više
- 4.5. Školska sprema stanovništva
- 4.6. Školska sprema i kvalifikacija radnoaktivnih
- 4.7. Obuhvat školoobavezne djece (7—14 godina) u osnovnim školama na materinjem jeziku
- 4.8. Broj učenika u školama na materinjem jeziku narodnosti na 1.000 osoba starih 15—18 godina.

Sve ove četiri grupe indikatora mogu se pratiti prema a) tipu naselja, b) zanimanju stanovništva, c) djelatnosti stanovništva, čime se mogu utvrditi distinktivna obilježja seoskoga i poljoprivrednog stanovništva.

»Selo« i »seoski« dakle, najčešće se određuju s obzirom na prostorni smještaj stanovništva, jer je sama riječ »seoski« prostorni, odnosno geografski pojam (koji je, međutim, i sociologijski relevantan). U empirijskim se istraživanjima seoskih područja, a posebice seoskih naselja, nerijetko naglašuje prostornost na račun društvenosti (što je posljedica kako određenja samog predmeta pojedinog istraživanja, tako i korištene metodologije).

U okviru projekta »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji« izrađen je (i djelomično empirijski verificiran) popis indikatora za utvrđivanje obilježja seoskih naselja, odnosno ruralnog prostora u nas.¹²⁾ Iako namijenjen tipologijskom grupiranju unutar »seoskog svijeta«, ovaj indikatorski predložak može, mutatis mutandis, poslužiti i za šire, indikativno-empirijsko ustanovljenje onih obilježja jedne sredine ili uspoređujućih društvenih zajednica koje ih među-

12) S. Šuvar, Z. Mlinar i V. Puljiz: »Tipologijska metoda u našem istraživanju«. U zborniku: **Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji**. Zagreb, 1972, str. 151—159 (Biblioteka Sociologije sela, 2).

sobno povezuju u koherentnu cjelinu, odnosno koje ih međusobno isključuju. Konačni ishod ovakva postupka jest empirijsko utvrđivanje kvalitativnog sadržaja osnove ruralno-urbanog kontinuuma, te odrednika obujma i dinamike ruralnog razvitka.

Evo tog popisa indikatora relevantnih za utvrđivanje razlučnih obilježja ruralnih sredina:

1. Ekološki činioci i obilježja povezanosti sela:

- 1.1. reljef naselja
- 1.2. struktura zemljišta
- 1.3. prometna povezanost — odvojenost
- 1.4. vršenje središnjih funkcija
- 1.5. veličina i udaljenost primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora
- 1.6. frekvencija i vrste povezanosti s gradskim središtima
- 1.7. povezanost s gravitirajućim središtem (prema njihovu rangu)

2. Proizvođačko-potrošačka obilježja:

- 2.1. veličina i rasparceliranost zemljišnog posjeda
- 2.2. obilježja seoskog atara
- 2.3. vlasnička struktura poljoprivrednog stanovništva
- 2.4. potrošnja umjetnog gnojiva i umjetno osjemenjivanje stoke
- 2.5. opremljenost gospodarstva
- 2.6. stupanj proizvodnje za vlastitu potrošnju i za tržište
- 2.7. input-output bilanca seoskog naselja
- 2.8. visina i struktura dohotka
- 2.9. proizvodi koje domaćinstva kupuju
- 2.10. kooperativni odnosi
- 2.11. opremljenost domaćinstva
- 2.12. stambeni standard

3. Demografska obilježja i činioci socijalno-prostorne pokretljivosti:

- 3.1. broj stanovnika naselja
- 3.2. gustoća naseljenosti
- 3.3. agrarna naseljenost
- 3.4. starosna struktura
- 3.5. natalitet, mortalitet i fertilitet
- 3.6. smrtnost dojenčadi
- 3.7. obrazovna struktura
- 3.8. udio omladine na školovanju
- 3.9. socioprofesionalna struktura
- 3.10. iseljavanje — naseljavanje
- 3.11. dnevne migracije radne snage
- 3.12. sezonske i tjedne migracije radne snage
- 3.13. veličina domaćinstva

4. Društveno-strukturalna i kulturna obilježja:

- 4.1. struktura obitelji/porodice
- 4.2. sustav srodstva
- 4.3. susjedstvo
- 4.4. struktura moći u obitelji/porodici
- 4.5. seoska endogamija
- 4.6. osnova moderne institucije u seoskim naseljima
- 4.7. udio u društvenom odlučivanju
- 4.8. učlanjenost u društvene organizacije, klubove i sl.
- 4.9. broj društvenih organizacija
- 4.10. sredstva masovnog komuniciranja
- 4.11. zdravstveni standard
- 4.12. religioznost
- 4.13. glavne inovacije (proizvodne i kulturne) na razini sela

5. Stavovi seoskih stanovnika:

- 5.1. stavovi o zemlji
- 5.2. stavovi o veličini obitelji

- 5.3. stavovi o budućnosti djece
- 5.4. stavovi o inovacijama
- 5.7. stavovi o položaju i ulozi žene

Ovi dakle indikatori omogućuju tipologijsku analizu ruralnih sredina i seoskih naselja kao prostorno-društvenih jedinica (sustava), koje zapravo predstavljaju varijable putem kojih se grupiraju pojedini karakteristični tipovi seoskih naselja i širih ruralnih područja.

Za pitanja planiranja seoskog razvitka ilustrativan je i način na koji je V. Radomirović, raspravljajući o suvremenim društvenim procesima i reprodukciji seljačkih gospodarstava, razgradio sintagmu **društveni procesi u selu** u grupe pokazatelja:¹³⁾

Procesi:

- 1. Industrijalizacija
  - 1.1. mehanizacija
  - 1.2. kemizacija
  - 1.3. agrobiologija

Učinci — indikatori:

- a) smanjenje *agrarne prenaseljenosti* zapošljavanjem u industriji, uz istovremeno sužavanje područja kućne radinosti
- b) povećanje *produktivnosti rada po radniku* u poljoprivredi i *po jedinici kapaciteta*
- c) proširivanje *potrošnje seljačkog stanovništva*
- d) *profesionalizacija seljaka* kao poljoprivrednika

Procesi:

- 2. Urbanizacija
  - 2.1. ulice i promet
  - 2.2. elektrifikacija i voda
  - 2.3. uređenje kuća i stana

Učinci-indikatori:

- a) širenje gradova i sužavanje seoskih područja *deagrarizacijom*
- b) smanjivanje *razlike između sela i grada*

Procesi:

- 3. Integracija
  - 3.1. tržišne veze (ekonomika)
  - 3.2. komuna (politika)
  - 3.3. škole (kultura, komunikacije)

Učinci-indikatori:

- a) ekonomsko-tehnička integriranost kao stupanj uključenosti sela u društvenu podjelu rada — indikatori:
  - 3.a.1. indeks tržišne proizvodnje seljačkog gospodarstva i potrošnja domaćinstva
  - 3.a.2. tržišnost roba
  - 3.a.3. tržišnost uvjeta
- b) politička integracija kao vid promjena u političkom životu sela, odnosno politička integriranost sela u šire društvo, kroz djelovanje društveno-političkih organizacija na razini općina i mjesnih zajednica — indikatori:
  - 3.b.1. udio seljaštva u strukturi članstva i rukovodstava DPO-a
  - 3.b.2. udio seljaštva u strukturi članstva i rukovodstava delegacija DPZ-a
- c) kulturna integracija, kao vid razbijanja tradicionalne autarhije uradu i potrošnji — indikatori:
  - 3.c.1. kultura rada
  - 3.c.2. kultura potrošnje
  - 3.c.3. školsko obrazovanje
  - 3.c.4. društvene institucije u selu
  - 3.c.5. masovne komunikacije

Procesi:

4. Diferencijacija

4.1. migracije

4.1.1. prostorna pokretljivost

- deruralizacija
- dolazak novih socijalnih kategorija u selo

4.1.2. profesionalna pokretljivost

- od seljaka postaju poljoprivrednici
- od seljaka postaju nepoljoprivrednici
- od seljaka postaju seljaci-radnici i/ili radnici-seljaci

4.1.3. vertikalna pokretljivost

- veličina posjeda
- zemljišna renta
- dohodak seljaka s gospodarstva

4.2. podjela rada

4.3. socijalne razlike

Učinci-indikatori:

a) diferenciranje *seljaka* na:

- 4.a.1. one koji ostaju u selu i one koji napuštaju selo
- 4.a.2. na poljoprivrednike koji proizvode sve više za tržište i radnike koji prodaju
- 4.a.3. privremenu ili stalnu radnu snagu
- 4.a.4. na one koji se obogaćuju i na one koji ostaju siromašni, a između kojih se javljaju i srednje kategorije

b) diferencijacija *seoskih domaćinstava* na:

- 4.b.1. poljoprivredna
- 4.b.2. mješovita
- 4.b.3. staračka
- 4.b.4. nepoljoprivredna

Procesi:

5. Socijalizacija

5.1. društvena svojina sredstava za proizvodnju

5.2. raspodjela prema sposobnostima i rezultatima rada

5.3. samoupravljanje kao oblik ostvarivanja društvene politike u svim sferama društvenog procesa

Učinci-indikatori:

a) humanije i racionalnije društvo, koje potpunije zadovoljava ljudske potrebe

b) socijalistička praksa

- 5.b.1. radni dohodak
- 5.b.2. ravnomjerno raspoređena sredstva proizvodnje u privatnoj svojini
- 5.b.3. udruživanje
- 5.b.4. socijalna sigurnost

Raspravljajući u nastavku o **institucionalnim okvirima reprodukcije**, autor obrazlaže da tzv. indikatore kojima se izražavaju odnosi proizvodnje, treba utvrđivati i analizirati prema slijedećim dimenzijama:¹⁴⁾

1. Razini pojavnosti

- 1.1. globalni (izučavaju osnovni tip proizvodnje u društvu)
- 1.2. srednji (izražavaju položaj i prirodu privredne ili radne jedinice, odnosno privredne grane)
- 1.3. mikrorazinski (označavaju odnos čovjeka prema čovjeku u radu, raspodjeli, razmjeni i potrošnji)

2. Aspektima pojavnosti

- 2.1. odnos prema uvjetima za rad, tj. vlasništvu
- 2.2. odnos prema rezultatima rada
- 2.3. odnos čovjeka prema čovjeku

3. Obliku pojavnosti

- 3.1. odnos proizvodnje uspostavljen posredovanjem države
- 3.2. odnosi koji se uspostavljaju posredovanjem tržišta, odnosno razmjenom
- 3.3. neposredni oblici proizvodnog odnosa koji se pojavljuju u okvirima radnih zajednica (obitelj, gospodarstvo, OOUR i dr.).

Time je pretpostavljen okvir pravaca istraživanja ciljeva **agrarne politike**, koja izražava težnje društva u odnosu na željeni razvitak poljoprivrede s obzirom na: a) **tehnički razvitak** (promjene u proizvodnim snagama: oruđu za rad, kadrovima) i b) **društveni razvitak** u užem smislu (promjene u proizvodnim odnosima). V. Radomirović izričito ukazuje na činjenicu da je u nas najčešće takvo opredjeljenje pri definiranju agrarne politike koje predstavlja kompromis između interesa poljoprivrednika i interesa ostalog društva(!).

4. neka moguća opredjeljenja

Budući da dihotomija sero—grad ima svoje povijesno utemeljenje u **podudaranju profesionalnog i rezidencijalnog obrasca** određene populacije, rašireno je mišljenje da je seoski razvitak usmjeren na onaj dio stanovništva koje živi u seoskim naseljima i neposredno se bavi poljoprivrednom proizvodnjom radi proizvodnje hrane za vlastite potrebe i/ili potrebe drugih. To stoga što mnogi smatraju upravo poljoprivredničko zanimanje ključnom odrednicom seoske

pripadnosti, a to je — u najmanju ruku — zanemarivanje različitosti agrarnoga i ruralnoga.¹⁵⁾

13) V. Radomirović: **Reprodukcija seljačkog gospodarstva. Prilozi sociologiji sela i poljoprivrede**, Novi Sad, Radnički univerzitet Radivoj Čiripánov, 1976, str. 120—138.

14) **Isto**, str. 138—149.

15) O kritički ovakva pristupa usp. I. T. Sanders: **Rural Society**, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, Inc., 1977, str. 2.

Prihvatljivije je, međutim, poimanje ruralnog razvoja kao **unaprednja standarda života seoskih stanovnika neovisno o tome radi li se o dohotku iz poljoprivrede ili izvan nje.**¹⁶⁾ Pritom valja imati na umu međuuvjetovanost agrarnoga i ruralnog razvitka, posebice u funkciji sadašnje i buduće strukture gospodarstava, s tim da su gospodarstva poljoprivrednika te seljaka-radnika najneposrednije u žiži agrarnoga ali i ruralnog (kao kontekstualnog) razvitka.

Kako se, dakle, profesionalna struktura seoskih stanovnika diferencira sa usložavanjem društvene podjele rada, gubi se jedna inače homogena odrednica seoske pripadnosti — bavljenje poljoprivredom kao glavnim zanimanjem. Otuda i sve veća potreba za revalorizacijom pokazatelja seoske pripadnosti i »životnih činjenica«, koje se mijenjaju tijekom vremena i života. Time se stvaraju pretpostavke i za redefiniranje pojmova seoskog stanovništva, seoske zajednice, seoskog stratifikacijskog sustava, seoske obitelji (porodice, seoskog susjedstva, poljoprivrede kao načina življenja i sl.), što pak pridonosi većem stupnju relijabilnosti planiranja tog razvoja.

U novije vrijeme ima pokušaja da se podjela jednog društva na seoski i gradski prostor tumači **podjelom rada između poljoprivrede i industrije.**¹⁷⁾ Ovdje je veza između društvene strukture i prostorne strukture ključna. Kako se, naime, društvo u prostornom smislu svodi na prirodu iskorištavanja zemljišta kao sredstva i uvjeta za proizvodnju, seosko je područje ono koje se temelji na poljoprivrednoj proizvodnji i ekstenzivnom iskorištavanju prostora (tj. zemlje), dok je gradsko ono koje se temelji na industrijskoj proizvodnji i intenzivnom korištenju prostora. Povezujući društveno ponašanje s određenim prostornim oblikom naselja, treba voditi računa o tome da se jednom ostvareni prostorni oblik društveno nastoji institucionalizirati, i tako u tome prostoru preodrediti buduće društvene procese. Stoga je hipoteza da je podjela društva na »seoska« i »gradska« područja tek prostorni izraz društvene podjele rada, i zapravo mehanicistički i ekonomistički determinizam.

Seosko područje, kao uostalom i gradsko, nije tek statistički ili pravni skup činjenica, stvari i aktivnosti. Ono je prije svega **skup (lokalnih) društvenih odnosa koji izražavaju odnose što postoje u globalnom društvu.** Bit lokalnih odnosa i procesi njihova nastajanja i mijenjanja ne mogu se utvrditi tek pukim povezivanjem obilježja seoske pripadnosti (tj. indikatora ruralnosti) u fenotipove danog prostora, nego tek dovođenjem u vezu **strukturnih** elemenata kroz koje se ovi fenotipovi uobličavaju.

16) D. I. King: »Rural Development: A Proposed new Perspective«. **Land Tenure Center Newsletter**, Madison, University of Wisconsin, 1974, br. 44.

17) D. Harvey: **Social Practice and the City**. London, Edward Arnold. 1973 (usp. poglavie 5).

On Indicators for Planning Rural Development

Summary

In research (parallel) into changes in the village and the town, polarized types of rural as opposed to urbanised settlements are usually used. The term »rural community« means a social sub/system, in which basic social processes and relations are marked by characteristics of the so-called rural-way-of-life. Existing definitions of the rural community are not sufficiently precise, because they are based on group characteristics that stem from a different place of residence, whereas individual characteristics (especially socio-psychological and cultural ones) are neglected.

The authoress gives some examples of the operationalization of indicators showing the rural and agrarian character, taken from foreign and Yugoslav sociological literature. From this she concludes that empirical research into rural regions, and especially into the settlements themselves, over-stress as area over society. And the rural region, like the urban, is not merely a statistical or legal group of facts and activities. It is primarily a group of social relations, whose rural character can only be established if structural elements are linked with the global elements through which these phenotypes are organized. ●

О показателях планирования роста сельской местности

Резюме

В обследовании (сравнительных) изменений имевших место в сельской местности и городской среде, чаще всего используются полярные типы сельской общности по отношению к городской. Понятие »сельская общность« характеризует ту общественную подсистему в которой основные общественные процессы и отношения определяются комплексом факторов т. наз. сельского образа жизни. Существующие дефиниции сельской общности не уточнены в достаточной степени их определяют главным образом групповые характеристики происходящие из различного места жительства, тогда (в отдельности социопсихологические и индивидуальные особенности кие и культурные) остаются без нужного внимания.

Автором покаланы и некоторые из примеров операционализации показателей — особенностей сельской местности и аграрности, взятые из заграничной и отечественной науч-ключает, что эмпирическими исследованиями селской местности а в ной литературы. Автор дальше за-отдельности самих поселений, слишком подчекриваются их про-странственные качества за счет самой общности. Однако, сельская местность, в то же время и городская среда, не являются только скоплением статических или юридических фактов и активности. В первую очередь оно является комплексом общественных отношений а характеристики и особенности сельской местности можно определить сопоставлением структурных глобальных элементов посредством которых эти фенотипы органи-зуются. ●